

БОЯН ПЕНЕВ — ИЗСЛЕДВАЧ НА ВЪЗРОЖДЕНСКАТА ЛИТЕРАТУРА

ЗА НЯКОИ МОМЕНТИ ОТ ИСТОРИКО-ЛИТЕРАТУРНАТА МУ ДЕЙНОСТ

Иван Радев

Историята на нашата литературна наука познава малко имена, така тясно свързали цялата си дейност, дарби и тревоги с нейните проблеми като името на Боян Пенев. Неговата дейност говори за изследвач с мащабно мислене, който въпреки известни несъстоятелни моменти в естетическата си програма успява да изведе резултата от своите наблюдения на завидна историко-литературна висота. Някъде е казано, че „трябва да има мъжество тоя, който облада талант“. Боян Пенев притежава таланта на изследвач и ценител. В не по-малка степен притежава и мъжеството да отстоява свои възгледи, да се бори за тяхното утвърждаване като характеристика на литературните явления. Сложен и противоречив е неговият свят — затова нямаме основание да не търсим причините за слабостите и пропуските му, да омаловажаваме успехите му. Самият той живее със съзнанието за многоизмеримостта на бремето си. Това като че ли повишава амбициите, поддържа силите му и в превъплъщенията — научни творческо-интерпретационни, артистични — осъществява възможностите си на ценител и съдник. Когато мисли, че трябва, той е безпристрастен, сдържан; където почувствува живец на естетически непреходното — импресионистичен, с волния рисунък на поет, за да стовари унищожаващата се присъда върху заместителите на естетическата пълноценност. Много сполучливо Г. Цанев отбелязва, че Б. Пенев във висша степен притежава „две дарби: усет за исторически важно и чувство за художествено ценното“. Взискателен към себе си, той изисква и от другите всеотдайност в служба на изкуството, безкомпромисно търсене на по-високи естетически хоризонти, утвърждаване на нови нравствено-естетически ценности от българския народ. Дълбоко вътрешно родено свързва духовната му структура, виждането му на естет и ценител, предвидите му за роля, същност и цели на литературата с делото на Пенчо Славейков. Те по един и същ начин изживяват и драмата на честния интелегент общество като тогавашното.

Методологическите си принципи и теоретико-естетически разбирания за задачите и целите на литературата Боян Пенев извлича от теориите на видни учени като Сент-Бьов, Иполит Тен, Хенекен, от допира с непосредния литературен процес. Непоследователен в изясняване на добрите и уязвими страни на тези гледища, той също не съумява да подчини на единна, научно-издържана теоретико-естетическа концепция литературното развитие. Твърде осезателно се проявява методологическият релативизъм на литературния историк. Това до голяма степен се дължи на липсата на научна философска основа, на ди-

алектико-материалистични представи за обществознанието. И става така, че във философията и естетиката Б. Пенев се осъществява в зримо и съзнателно общение с индивидуалистични нравствено-психологични тези и решения, в областта на политиката се добира до обективна преценка на социализма и симпатизира на класовата борба на пролетариата, в историко-литературната си практика се домогва до стихийно материалистичен подход към литературния процес, където проличава и влиянието на позитивистичната естетика. Трудно съчетаеми от съвременно гледище, тези съставки намират своето място в дейността му на литературен историк и критик. Значимостта на Б. Пеневото дело ни задължава да ги проучим и разкрием причините, които обуславят наличието им — в практиката на този известен учен, в орбитата на литературоведческата мисъл у нас. Трябва да имаме пред вид, че теоретико-естетическите становища на Б. Пенев имат конкретна изходна база — българската литература.

В разбиранията на Пенев като учен съжителствуват субективно-идеалистически и стихийно-материалистични моменти, които дават основание да се говори за теоретико-методологически еkleктизъм. Но този еkleктизъм не се е отразил в същата степен отрицателно в историко-литературната му дейност. Противоречив и непоследователен, теоретикът Пенев нерядко е „отричан“ и „коригиран“ от историка на литературата. Още повече, че и „манифестите“ му говорят с езика на разнороден теоретико-естетически подход, който го извежда до неясно формулираната в обществен план мисия на литературата. Вникнем ли в диалектиката на методологическите му принципи и методиката на неговите изследвания в конкретните ѝ прояви, ще разберем колко е уместна уговорката на съветския литературовед А. С. Бушмин, че „еднакво невярно е признаването на пълна методологическа обусловеност на методиката, така и на признаването на нейната пълна независимост“¹. Именно това позволява на изследвачи, стоящи на субективно-идеалистически позиции, да достигнат до някои приемливи обобщения за процеса на естетическото израстване на дадена литература. Така Пенев съчетава материалистични подходи с индивидуалистични тези, от една страна, и волунтаристични с позитивистични моменти в своята историко-литературна дейност и чрез тях успява да конструира сравнително вярната картина на литературния процес.

Теоретико-естетическите принципи и разбирания на Б. Пенев съдържат в себе си редица верни положения във връзка с предмета на литературната история като наука, с ролята и целите на литературата, с нейната същност като художествено отражение на възрожденската действителност, с „въздействието ѝ върху самия живот“, с критериите за художественост и т. н. Без да съумее да им остане верен в критико-оценъчната си дейност, литературният историк ги използва като основа за проучването на възрожденския книжовен процес, за цялостното му историко-литературно обхващане.

Историко-литературната дейност на Б. Пенев в значителна степен изразява възможностите, слабостите и непълнотите на немарксистското литературознание у нас. Осъществена от непоследователни теоретико-естетически позиции, тази дейност съдържа редица плодотворни обобщения за литературния процес. Изследвачът постига тези резултати благодарение на обективно тълкуване на литературните факти. За него не е достатъчно да се анализира една творба, да се посочат формалните ѝ и съдържателни особености — тя трябва да се съотнесе към потребностите и характера на историческия момент, към социално-психологическите промени в действителността. Като своя задача литературният историк посочва: „Да се покаже как нашата литература се раз-

¹ А. С. Бушмин, Методологические вопросы литературоведческих исследований. АН СССР, 1969, стр. 23.

вива във връзка с Възраждането и националните борби, как ги отразява и как те се отразяват върху нея.¹ Така е разгледано делото на Паисий, Софроний, Берон Бозвели, така е защитена многостранността на П. Р. Славейков, белетристичните качества на повестите на Друмев, Блъсков, Каравелов (с някои уговорки и стиховете на Ботев — „живата вода на българската поезия“). Редкият му изследователски дар, овладяната култура на литературоведческо мислене са съчетани с непреодолима воля за работа, за дела и нови търсения в дълбините на литературния процес. Не само полемичните статии отстояват личната му позиция. Той стои зад всеки ред, зад всеки пасаж и постановка дори и в най-обективните си исторически и текстуални проучвания. Тази лична позиция одухотворява безжизненото, заимствуваното в книжнината до средата на XIX в., съжденията му прерастват в пълноценно изследване, достигат до закономерни обобщения за промените и движението на литературните явления, сочейки мястото им в един сложен свят, света на естетическото израстване на възрожденската ни литература.

Схващайки Възраждането като сложен процес, който последователно преминава етапите на своето формиране и развитие, Боян Пенев очертава проявлението му в книжнината, в дейността на редица личности, разглежда делото им на основата на обществено-политическите и културно-историческите явления, проникновено разкрива връзката им с действителността. За него не остават скрити онези демократични сили, които дават облика на възрожденската епоха, оплодяват дейността на такива цялостни, самобитни личности като Паисий, Софроний, Бозвели, Раковски, Славейков, Каравелов. За Б. Пенев Възраждането не е „безличен процес“, а низ от големи дела и големи личности, литературата — естетическото съзряване на насъщните въпроси на времето. Когато проучва делото на нашите възрожденци, Пенев не стига до антиисторизъм и ненаучни концепции за ролята им в културно-историческия процес. Изследванията му по такива основни въпроси като мястото на дамаскинската книжнина, началото на новата ни литература и мисията на Паисий, делото на П. Р. Славейков, проблемите около чуждите влияния, около възрожденската белетристика и др. го очертават като учен с инвенциите на тълкувател и проникновен изследвач. Обективните резултати от неговата историко-литературна дейност му отреждат място сред първостроителите на нашата литературна наука — Балан, Ив. Шишманов, Й. Иванов, Б. Ангелов, М. Арнаудов. Неща, твърде съществени, отличават тяхната дейност от дейността на живите още дейци на Възраждането, също негови изследвачи — П. Р. Славейков, И. Блъсков, Й. Груев, Г. Кръстевич, М. Балабанов и др. Наблюденията, спомените, изказванията на възрожденците са незаменими свидетелства и документи на епохата, но не и издържани изследвания за нейното развитие. Напълно закономерно идват други, с по-голяма подготовка, с утвърдени представи за литературен процес, с по-високи критерии, за да постигнат обобщаването му. Ив. Шишманов, Б. Пенев, М. Арнаудов по своему обхващат проблемите на Възраждането, всеки по своему се стреми към историко-литературен синтез. И тримата натрупват огромен фактически материал, демонстрират учудваща работоспособност и научноизследователски инвенции — Шишманов научно обоснован и емоционално възторжен, Пенев мисловно обглеждащ съзряването на естетическата същност на възрожденската книжнина, Арнаудов аналитичен, уверен в непреходността на някои литературни и национални ценности, наченати през Възраждането.

Трудно могат да се изчерпят въпросите, които поставя Боян Пенев в изследванията си върху възрожденската книжнина, въпроси от културно-

¹ Архив на БАН, ф. 37 — архив на Б. Пенев, а. е. 1745.

исторически, социално-психологически, идейно-естетически характер. Няма да сгрешим, ако кажем, че сега ни е трудно да си представим пречките, които са съпътствували изпълнението — дори и на тази степен, на която ги намираме на така поставените задачи. За това изпълнение се иска и вещината на аналитичния ум, и замахът на синтетична мисъл, на безпогрешен усет за значимото, за характерологично-перспективното. За Пенев не е достатъчно да приеме една постановка, едно твърдение за истина — той тръгва от тях, за да разкрие нишките, които ги свързват с конкретния материал, с атмосферата, сред която зреят книжовните явления — и след това ги формулира отново, аргументирано, на по-висока степен на научно изложение. Достатъчно е да се запознаем със студията му за Паисий, с темпераментно написания очерк за Бозвели, със страниците за П. Р. Славейков, за да очертаем истинското му отношение към Възраждането, към този паметен за българската народност век. Нему винаги е по-скъпа истината — но разкрита като процес, осветена от оптимистичната концепция за идейно-естетическото възхождение на книжнината в напрегнатите десетилетия на XIX в. Затова възраженията ни в повечето случаи засягат някои страни от методологията му, а по-рядко конкретните анализи и наблюдения.

Известна истина съдържа твърдението на съветския литературовед Г. Гачев, че в общетеоретичен план Б. Пенев не може да даде модела на литературния процес.¹ Но тази оценка не бива да произтича единствено от съвременното състояние на литературната наука, защото това би означавало да се подхожда антиисторично към делото на Пенев. Не е било и в целите му да гради теоретичния модел на възрожденската ни литература. Той съсредоточава своите усилия в разгръщане на обстоятелствена картина на книжовния процес, в разкриване на „неговата жизнена стойност“ чрез делото на Паисий, Софроний, Бозвели, Берон, Раковски и останалите възрожденци. И тук именно развива теоретическите постановки, доколкото е било необходимо за хода на такъв тип изследвания. Ако обективно преценим възможностите, които предлага литературната наука до 20-те години, можем да повторим оценката, която прави акад. Державин на делото на В. Златарски и за Боян Пенев — „собствено казано, извърши вече всичко, което би могло да се извърши в тази област, поне в най-близко време“².

Б. Пенев не откъсва литературата от променящите се обществено-политически условия през десетилетията на Възраждането, а ги разглежда като основа за този мощен подем на книжнината, на просветата и обществената мисъл. Така намира покритие вярната в методологическо отношение мисъл: „Литературата ни от Паисия до Освобождението трябва да бъде разгледана в зависимост от социалните, политически и исторически условия, при които се е развивала, в зависимост от средата в широк смисъл.“³ Тя заляга в монографичните му изследвания за Паисий, Софроний, Берон, Славейков, Друмев, Каравелов, в издадената посмъртно четиритомна „История на новата българска литература“, за която П. Динеков отбелязва, че „представлява истинска рудница от знания и факти, на които той (Б. Пенев — б. м.) даде в повечето случаи, опирайки се на стихийно-материалистичния си метод, вярно обяснение.“⁴ Имаме пълното основание да предполагаме, че ако беше излязъл от неговите ръце един системен труд върху възрожденската литература, тя щеше да получи сравнително обективно и цялостно осветляване, за да се види нейното многообразие и единение с националните ни съдбини.

¹ Вж. Г. Гачев, Ускоренное развитие литературы, М., 1966, стр. 18.

² Лекции по българска история, С., 1946, стр. 6.

³ Б. Пенев, История на новата българска литература, 1930—36, т. I, стр. 101.

⁴ П. Динеков, Между свои и чужди, 1969, стр. 100.

Не всичко, което Б. Пенев пише за възрожденската литература, запазва своята стойност и притежава достойнствата на научна истина, не всички оценки на делата на възрожденските книжовници се споделят днес, но това не намалява приноса му на изследвач и ценител. Когато подирим машабите на неговото дело, слабостите и пропуските, които допуска в историко-литературните си проучвания, остават на втори план. Защото Пенев съсредоточава вниманието си върху възрожденската книжнина, за да уясни преди всичко за себе си развойните тенденции на новобългарската литература и в един синтечен план да възсъздаде нейното развитие и движение към естетическа пълнота. Методологическият релативизъм, който характеризира теоретико-естетическите му позиции, налага своя отпечатък, но не е достатъчен да омаловажи действителните му приноси в изследването на възрожденската епоха. Те остават влог в нашата литературна наука.

Конструктивно погледнато, историко-литературните проучвания на Боян Пенев могат да се сведат до две насоки. Във всяка от тях той влага нееднакви усилия, постига нееднакви резултати — едната ни сродява с културно-историческите и нравствено-психологически предпоставки и условия на възрожденската епоха, другата разгръща литературния процес с неговите изтъкнати творчески индивидуалности. Така реализирани, проучванията на литературния историк му позволяват да се добере до движещите сили на възрожденската литература, да я види като закономерен процес, да осветли отделните явления в тяхната генетическа връзка и конкретни обществено-исторически обстоятелства, тяхната строга подчиненост на по-големи изменения. По този начин Б. Пенев се домогва до една сравнително обхватна интерпретация на културно-историческата атмосфера на XVIII—XIX в. Стреми се да разгръне схемата на литературния процес, като дава обществено-политическото и социално-икономическо окръжение на възрожденската книжнина. Според литературния историк „трябва да бъде представена на първо място оная историческа действителност, върху почвата на която се разраства новата българска литература“. На фона на тази историческа действителност той разгръща постепенното обособяване на художествената книжнина като важна страна на възрожденските процеси. Формират се личности с все по-големи амбиции, с по-широк поглед и възможности за изява. Ходът на това изложение е придружен с екскурси в социалната и индивидуалната психология, с извличане на характерологичните штрихи от образа на българина като национален тип, с отправки към съвременни литературни явления. Някои декларации подвеждат съвременни учени да преувеличават позитивисткия момент в изследванията на Пенев. Външно погледнато, подобни твърдения не са лишени от основание. При Паисий например според тях имаме „само макар и проникновени и точни анализи, а липсва обобщението, извеждането на възловите моменти в неговото дело“. В същност в един традиционен план „История славянобългарска“ е вярно и задълбочено, с необходимата обосновка и вещина анализирана — направено е много от това, което влиза в задачите на литературния историк. Във връзка със студията на Б. Пенев видният наш историк Д. Косев отбелязва: „След направения от Б. Пенев обстоен анализ на „История славянобългарска“, авторите, които разглеждаха след него съдържанието ѝ, малко ново можаха да прибавят. В същност те прибавяха с други думи и изрази казаното вече от Б. Пенев.“¹ Като остане „насаме“ с фактите, Б. Пенев преминава към тяхното съотнасяне към по-обща явления на литературното развитие. Според него (доказва го и историко-литературната му прак-

¹ Сб. Паисий Хилендарски и неговата епоха, БАН, 1962, стр. 9—10.

тика) пълното изясняване на литературните факти от възрожденската книжнина се нуждае от надхвърлящ позитивистичния метод подход.

Творчеството на възрожденци, като Паисий, Софроний, П. Р. Славейков, Друмев, Каравелов, Ботев, заема важно място в научните дирения на Б. Пенев, защото е свързано с възлови въпроси от националното ни развитие. Паисий и Софроний поставят началата на новата ни литература, П. Р. Славейков е истинският първи поет на Възраждането и автор на многолика лирика, която се издига на нова степен от Ботев. Друмев и Каравелов са началите на възрожденската белетристика. Своята научна значимост запазват съжденията на Пенев и по такива важни страни на възрожденската книжнина като влиянията, които тя изпитва, превръщанията на естетичното в отделните нейни периоди и т. н. Засягат се и други въпроси, обглежда се дейността и на други книжовници, и други явления получават оценка в изследванията му, но тежестта пада на моменти, определящи същината на възрожденската литература. Затова като се спираме на становищата на Б. Пенев по важни страни на литературното развитие, в същност очертаваме приноса му на изследвач на нейната многообразна проблематика.

Усилията на Б. Пенев са насочени не към дирене на нови факти, а преди всичко към цялостна интерпретация на книжовните явления, търсейки техните вътрешни измерения, закономерностите и взаимоотношеността на литературния процес. С научноизследователска страст и обстоятелственост той обобщава значителна част от направените конкретни проучвания върху възрожденската литература и разкривайки нейната сложност, очертава естетическото ѝ и жанрово израстване, появата на колоси, като П. Р. Славейков, Каравелов, Ботев.

Системно и задълбочено Б. Пенев изгражда една обективна картина на движението на съдържанието на духа, идеите и поетиката на възрожденската книжнина, с умение навлиза в нейната специфика. Специално внимание отделя на нейната естетическа страна. Известно е, че дълго време се подценява естетическата стойност не само на старата, но и на част от възрожденската книжовна продукция. Пенев не споделя повърхностното отношение към художествените качества на творбите, към индивидуалността на авторите — и с това не довежда до обезличаване на българската литература. Той търси сложността на явленията, многоизмеримостта им и тяхната перспективност. При автори като Паисий, Софроний, Бозвели, Огнянович, Берон, Славейков, Друмев, Каравелов и др. литературният историк ще намери възможност и податки да открие новото, лично внесено — като съдържание, идея, художествени моменти, новаторски жест в книжовния процес, ще подири връзката им с традицията, жизнеността им за бъдещето. „Тези писатели, които от естетическа гледна точка са нищожни, от историческа — напротив, намират оправдание и се явяват на почетни и бележити места в историята на литературата.“¹ Конкретен-историческият подход към дамаскините, към сборниците на Софроний, към оставеното от Берон, Огнянович, Н. Рилски, Р. Попович и др., определя верните наблюдения, които извършва над тяхното книжовно дело. И по този начин го прави по-близо до нас, съпричестява ни с тревогите и възможностите им, с домогванията и резултатите, с духовния им строй и нравствено-психологичните мотиви на книжовните им занимания. В това отношение със своите изследвания той конструира литературния процес, като отхвърля както социологичната, така и формално-филологическата интерпретация на книжнината, особено от ранния ѝ период.

¹ Архив на БАН, ф. 37, а. е. 1745.

Б. Пенев се стреми да вникне в творческото своеобразие на отделните автори, да изведе художествените елементи и пътищата на тяхното реализиране в отделната творба в определен период от развоя на книжнината. Разбира се, формалистичните прийоми, използвани в някои конкретни анализи, внасят елементите на естетизъм и нормативни изисквания. Плодотворен е опитът му и в дамаскинската книжнина да открие естетическото зърно, което, обективно погледнато, съществува в твърде условна форма — и то пак във връзка с конкретни творби, с отделни моменти, които преодоляват безличността на книжовния процес и документират нишките на приемственост в естетическото осмисляне на дадени явления.

Акцентувайки върху естетическата страна на възрожденската литература, Б. Пенев профилира отделните етапи на нейното израстване. Може би в тази насока, на такъв широк фронт той изпълнява една пионерска мисия. Ученият допринася за преоткриването и усвояването на възрожденската книжнина от съвременния читател, осмисля някои аспекти на взаимодействието книжнина — действителност — национална съдба. Сполучливо разкритите моменти от диалектичното взаимодействие между историческия характер на естетичното и националната му специфика са характерни за неговата историко-литературна дейност.

Самостоятелен момент в изследванията на Б. Пенев върху възрожденската книжнина е въпросът за литературните влияния и взаимодействия през XIX в. Наченал своите проучвания в различни аспекти, той не успява да даде цялостна картина на проблематиката, свързана с този въпрос, но може да се каже, че след Шишманов Пенев е литературният историк, който го разработва и стига до верни наблюдения. Те се обуславят главно от факта, че при анализ и очертаване на влиянията Пенев не стига до обезличаване на българския автор, на неговата самобитност, до омаловажаване на националното в сложния процес на естетическото съзряване на нашата книжнина. Така е при Паисий, Софроний, Бозвели, Друмев, Славейков, Каравелов. Негово методологическо начало е, че е невъзможно една литература нито да се развива, нито да се изучава изолирано от литературите на други страни. Но същината на всяка книжнина е такава, че никое влияние не може да засени нейното национално своеобразие. Изследвачът отива и по-нататък, като подчертава, че дори и напредналите литератури има какво да вземат от младите — теми, идеи, мотиви и т. н. След Шишманов Б. Пенев се явява един от пионерите на нашето сравнително литературознание. Неговите наблюдения и изводи не могат да бъдат пренебрегвани от ония, които се занимават с гръцкото, сръбското и руското влияние през Възраждането, с взаимовръзките на българската с другите славянски литератури. Още във връзка с книжовните паметници от XVII—XVIII в. проследява въздействието на дубровнишката и католическата книжнина. Те са първите влияния върху новата ни литература, които носят патоса на италианския ренесанс. Отделни студии, като „П. Р. Славейковата преводна и подражателна поезия“ (Пер. сп., 1906, кн. 67), „Доситей Обрадович у нас“ (Сп. на БАН, 1912), „Славянски елементи в творчеството на Сенкевич“ (сп. Златорог, 1925), „Полско-български сношения“ (сф. 1923) и др., самостоятелно разработените обобщителни глави за гръцкото, сръбското и руското влияние през отделни периоди от литературното ни развитие, моменти от очерковите изследвания за Паисий, Софроний, Славейков, Друмев, Каравелов — са малка част от реализираното в тази насока. В тях външнолитературното окръжение, сред което се формират и израстват нашите възрожденци, се търси и интерпретира на фона на изменящата се обществена обстановка, във връзка с движението на национално-патриотическите и етнически домогвания на българския народ. Тези и редица други положи-

телни страни в сравнителните историко-литературни проучвания на Боян Пенев дават основание да се твърди, че той в значителна степен се чуждее от метода и подходите на буржоазната компаративистика, без да може да преодолее напълно тяхната ограниченост и недостатъци.

При Б. Пенев изясняването на проблема за мястото на личността в общественото развитие преминава в разкриване на мястото на творческата личност в културно-историческите и естетическите процеси, като търси връзката между твореца и средата, между творчеството му и действителността. Проследени, съжденията на литературния историк гравитират към различни отговори на този принципен въпрос — единствено правилно разрешен и последователно прилаган от марксистката естетика. Без да постига пълнота в измеренията на връзката личност — народ, творчество — действителност, Пенев реализира ценни наблюдения както над общите процеси, така и над дейността на отделните възрожденци. Изследвачът засяга редица важни страни на проблема за мястото на творческата личност в процесите на Възраждането — доколко авторовото съзнание е обобщение на общественото съзнание, неговите особености като естетически акт, доколко книжнината се явява отражение на характерологията на българина и т. н. Много сполучливо известен наш учен споделя — „парадоксално е, че авторите бяха истинските герои на възрожденската литература“. Макар и да не я формулира, Пенев изхожда именно от такава позиция, когато очертава литературния процес, когато дири мястото на характера и психиката на българина като национален тип в духа и съдържанието на книжнината. Като акцентува на творческата личност, той постига резултати в няколко насоки. Конструира характерологията на българина, която заляга в основанията на една специфика и самобитност и на възрожденската литература. Тази мисъл Пенев разгръща историко-литературно, доказва я с проучванията си на книжовните явления. По този начин „парадоксалното“ става вътрешно обоснована взаимовръзка, намира своето историческо оправдание в живота на възраждаща се България — Паисий, Софроний, Бозвели, Раковски, Славейков, Каравелов, Ботев и всички около тях бяха не само герои на литературата, но и „двигатели“ на възрожденските процеси. Те станаха автори и герои на следпаисиевата книжнина, след като бяха патриоти и общественици — просвещенци, революционери, просветители — осъществяващи висши национални и социални идеали. „Те (възрожденските дейци — Б. м.) концентрират в себе си духа на своята националност и време и му дават израз както чрез своя живот, тъй и чрез поетическите си дела, колкото и малобройни да са те“ — отбелязва изследвачът.¹

Когато извлича характерологията на българина от книжнината на Възраждането, Пенев не противопоставя личност на народа. При отделните автори подчертава нееднородността на техните желания и стремежи от общото, съкровено националното. Затова съхраненото от Софроний, Бозвели, Берон, Славейков, Раковски, като запазва своята индивидуална неповторимост, органически произтича и се свързва с идеалите и вижданията в една или друга степен на народните маси. Б. Пенев сполучливо свързва делото на всеки възрожденец с повелите на историческия момент. Оттук и неговите симпатии към устойчивия, формирал се при трудни условия национален характер, към близостта му до духа на книжнината.

В изследванията на Б. Пенев върху Възраждането проблемът за единността на лично и обществено-своеобразното му скрепяне в книжовните творби, без да е обособен като самостоятелен, се интерпретира съобразно неговата

¹ Б. Пенев, История..., т. I, стр. 22.

специфика. Същото не можем да кажем за изследванията върху творчеството на Ботев — въпреки че на пръв поглед разкрива конгениалността на неговата душевност с духа на народа, идеите му — перспективи на бъдещето. Осезателен е стремежът да се покаже авторът на „Борба“ като импулсивна натура, която интуитивно постига близост с идеите и потребностите на „колективната душа“. В снет вид проблемът за мястото на творческата личност в процесите на Възраждането, за обусловеността на нейната дейност от развитието на обществото в значителна степен се явява в противоречие с постулираните тези на Боян Пенев за мястото изобщо на личността в общественния живот. Но самият материал не подхранва други изводи, не дава повод за волунтаристични постановки.

Отличителна особеност на проучванията на Б. Пенев върху Възраждането е последователното проследяване на явления, интерпретирането им като разрастващи се процеси. Аргументирано и убедително литературният историк се противопоставя на тези, които го разглеждат като „ненадеен, внезапен срок, причинен главно от Паисиевата история“. Ученият намира това твърдение за „твърде наивно и погрешно: „Преди всичко то не обгръща най-съществените условия, при които се е зараждало и развивало националното самосъзнание у българите, безосновно е да мислим, че тия условия са изключително от индивидуален характер, погрешно е да се мисли, че една личност като Паисия пробужда цял народ и с това извършва някакво чудо.“¹ И Б. Пенев се заема с изясняването на сложния проблем за началата на нашето Възраждане и новобългарска книжнина. Разрешаването му го довежда до въпроси от различен характер, незасягати от литературната ни наука — свързани с дамаскинската книжнина, с просвещенската и школската литература, с побългарените и преводни творби, с наченките на поезия и белетристично повествование. Той се заема да докаже дали делото на Паисий е ново по дух и съдържание, по идеали, които насажда и преследва, дали Паисий е онази ренесансова фигура с нов манталитет и виждане, с нови представи за народ и личност, за минало, настояще и бъдеще на този народ. Научна добросъвестност и проникновена мисъл се иска от изследвача да навлезе сред непроучената книжнина на XVII—XVIII в. и да я характеризира откъм съдържание, дух и развойни линии, които ще доведат до титаничната фигура на монаха Паисий, до Софроний, Бозвели, Раковски. . . Осъзнал сложността на разработваната проблематика, Пенев разширява своите наблюдения над началата на новобългарската книжнина, подхвърля на обстоен анализ и предхождащата я книжовна продукция — едно да изясни нейния самостоятелен характер и своеобразни качества — нещо ненаправено от литературно-естетическо гледище, тъй като е била обект само на филологически проучвания, и друго — да разкрие нейното въздействие върху по-нататъшния ход на литературното развитие и „възстанови“ външно прекъснатия литературен процес. По общо мнение (П. Динеков, Донка Петканова и др.) това е едно цялостно изследване на дамаскинската книжнина с оглед на нейната историко-литературна стойност; изказаните съждения — въпреки че не са били известни познатите днес сборници, а са липсвали и конкретни проучвания — се подкрепят и от сегашните изследвания. Заслуга на Пенев е, че обръща внимание на художествените достойнства на дамаскинските сборници, набелязва елементи на естетическо осмисляне на някои страни от действителността. След като се запознава с дамаскините, литературният историк отбелязва: „В тях изобилствуват художествени елементи, те са съдействували не само за развитието на художествената литература, но и за създаване на естетически вкус у българските читатели

¹ Б. Пенев, История..., т. I, стр. 70.

през XVII—XVIII в. Те имат не само историко-литературна, но и чисто художествена стойност.¹ Пенев се стреми да разкрие тази книжнина в един нов аспект, да я покаже откъм онези нейни страни, които я свързват с паисиевските тенденции. В подкрепа идват моменти от съдържанието, от особеностите на езика и стила. Различни страни от темите, проблематиката, поетиката стават средищен момент на пресичане на традицията с натиска на новото в самата културно-историческа действителност. Още тук, в книжнината на XVIII в., намира достатъчно материал за разкриване на превъплъщенията на традицията, моментите на взаимодействие на старо и ново, техният израз като естетически акт. Едно от ценните наблюдения на Пенев е, че нямаме прекъснатост на литературния процес и новата българска литература се явява закономерен етап в цялостното ни културно-историческо развитие.¹

Решил научно да обоснове тезата, че Паисий се налага като родоначалник на новобългарската литература, Боян Пенев изследва неговото дело чрез няколко разреза на „История славянобългарска“. Всички те го навеждат на мисълта за новаторския характер на творбата, за нейната монолитност в съдържание, цели, задачи, стил, за богатия въздействен заряд на Паисиевото слово. Във всичко проличава прозорливостта на Паисий. Своите качества на „даровит обществен деец и агитатор“ монахът от Атон разгръща на широка демократична основа. Пенев успява да ни приобщи към народността патос на „Историята“, да очертае връзките и приемствеността и със старата литература и оттам да изтъкне нейната новаторска роля. Изведено е напред реформаторското, граничещо до революционност дело на хилендарския таксидиот. Неслучайно в бележка към т. III литературният историк отбелязва, че „Паисий е едновременно и просветител, и революционер.“ С усета на пророк той съзира какво застрашава българския народ и необичайно точно и обхвотно формулира неговите искания.

В хода на историко-литературното изложение Б. Пенев отчита и друга характерност на „Историята“ — „нейното действено отношение към съвременната действителност“. Още първият историографски труд на Възраждането ни е с лице към съвременността или по-скоро съвременността определя неговата същност, основното му ядро, патриотичния му патос. По сполучливия израз на Пенев Паисий „с една дълбока, бих казал странна за тогавашното време (той) се вглежда в тоя живот и разкрива онези условия, които пречат за едно по-нататъшно нормално развитие“. Ренесансовото самочувствие на Паисий, грандиозността на неговия замисъл и критичното му отношение към използвания материал определят значимостта на делото му. Библиографията показва, че дотогава не е правено изследване „в каква вътрешна зависимост са изразните средства, с които си служи Паисий от духа на неговата история.“ Литературният историк очертава творческата му индивидуалност, усета му за единство на форма и съдържание, неговото художествено и полемично майсторство — всичко онова, което прави „Историята“ изключително обществено и книжовно явление. Колко високо се е издигнал Паисий в зората на новата ни книжнина, Пенев доказва чрез връзките му с неговите следовници: „Никой от тях не е бил в състояние да превъзмogne своя учител, да достигне и изрази неговата далновидност и прозорливост; всеки от Паисиевите ученици поотделно е изразявал само една страна от духовните потребности на народа, безсилен да долови тези потребности в тяхната съвкупност.“²

¹ Това становище на Б. Пенев по косвен път се съгласува с усилията на редица учени през последните 40—50 години да ревизират схващанията за средновековието като „мрачна“, „безпросветна“ епоха. Вж. Голенищев-Кутузов, Итальянское возрождение и славянские литературы, М., 1963.

² Б. Пенев, История..., т. II, стр. 332.

С подчертан интерес подхожда Б. Пенев към делото на Софроний — най-близкия по време и зрелост на виждане до Паисий. Формирал се, както и своя предшественик, под различни въздействия, запазил самобитност и трайни амбиции за обществено-полезна дейност, той се явява своеобразен репрезентант на националния ни характер. Проследил редица моменти от проповедническото и книжовно дело на Софроний, изследвачът вижда мисията му на просвещенец със сравнително широка и плодотворна програма — не само обикновен продължител, а и начинател на нови тенденции, които подготвят почвата за нови явления. С видинските си сборници, „Неделник“, „Театрон политикон“, „Житието“ Софроний ратува за културно-просветно издигане на народа. В еднаква степен Пенев съсредоточава вниманието си както върху дамаскината книжнина, хайдушкия епос, дубровнишко-католическото влияние и „Историята“ на Паисий, така и върху книжовните занимания на Софроний. По този начин постига сравнително пълна и задълбочена картина на началото на възрожденската ни книжнина, изгражда обоснована представа за явленията и процесите, които определят нейния дух и съдържание, границите, в които се осъществява през този първи период.

Очевидна е голямата крачка, която прави нашето литературознание с изследванията на Б. Пенев по въпросите, свързани с новобългарската литература. Неговият принос за изясняване на началото на Възраждането и книжнината се откроява, като се сравни с постановки, които се срещат дори и до 50-те години.¹

Обобщавайки резултатите от проучванията си върху началния етап на възрожденската литература и прехода от стара към нова, Боян Пенев стига до следната важна и в методологическо отношение мисъл: „Връзката между литературата и живота става по-значима и по-постоянна. Тук най-добре може да се наблюдава зависимостта на литературата, на нейното съдържание и форми от новите условия на духовния, обществен и стопански живот.“² По този начин Пенев поставя на една здрава и обхватна основа своите изследвания върху по-нататъшните периоди на литературния процес. Тези верни в исторически план изходни позиции залягат и при разглеждане на книжнината на просвещените от 20—30-те години — Берон, Попович, Богоров, Фотинов, Априлов, Павлович, в проучванията върху Бозвели, Раковски, Блъсков, Войников, Друмев, Каравелов. Независимо от недостатъците, пропуските и погрешните моменти в оценката на тяхното дело литературният историк вижда мястото им в етапите на съзряване на българската национална книжнина.

Значителна част от научните дирения на историка Пенев във връзка с възрожденската литература са свързани с появата, развитието и състоянието на новобългарската поезия. Без да изоставя напълно като обект за анализ първите стихотворци, той съсредоточава вниманието си върху поезията след 40-те години, когато тя се налага категорично, израстват нейните първи таланти творци. Трябва веднага да кажем, че тук Пенев изневерява на някои страни от конкретно-историческия си подход, поради което не успява да отдаде заслуженото на поети като Н. Геров, Чинтулов, Н. Козлев и др. Причините за казаното отстъпление са от различно естество. Новата ни поезия по думите на Пенев започва пълнокръвния си живот с творчеството на П. Р. Славейков. Авторът на „Жестокостта ми се сломи“ и Христо Ботев според Пенев изнасят на плещите си поетическите търсения на своето време, те стават ме-

¹ Вж. Б. Цонев, История на българския език, 1919, т. I; Жак Натан, Българското възраждане, 1950, стр. 406 и др.

² Б. Пенев, История..., т. III, стр. 345

рило за поезия и емоционално овладяване на вълнуващото в живота. В тази насока е и засиленият интерес към делото на дядо Славейков.

Творчеството на П. Р. Славейков стои постоянно пред погледа на Боян Пенев. Богато одарена личност, успяла да реализира голяма част от носеното в себе си, да застане в центъра на обществено-политическия и културен живот, старият Славейков въплъщава до голяма степен добродетелите на нашия народ и качествата на активния възрожденски книжовник. Осветляването на многостранната, обвързана с редица събития и видни личности деятелност е един от показателите за вникване в същността на Възраждането и движението на новата ни книжнина. Личността на Славейков съчетава у себе си вяръност към традицията с модерни представи за нравствената природа на човека, консервативни разбирания за революцията с нищо ненакърним, „вроден“ демократизъм. Още с първата статия върху Славейков от 1906 г. Пенев успява да очертае мащабната фигура на стария възрожденец, досяга измеренията му на общественик, публицист и поет. Казаното тук и сега запазва своята валидност. Така стои въпросът за Славейковата преводна и подражателна поезия, за демократизма на творчеството му, за някои страни от поетиката и творческите му особености. С едва съдържана пламенност младият учен защитава неговата самобитност, художествените му инвенции, светоусещането му на поет, диренията му в жанрово и тематично отношение, за да обогати оскъдната ни „изящна словесност“. Очеркът е написан с нерв, с пристрастие и проникновеност, отразява както темперамента на изследвача, така и стремежа му да засегне неизследваните проблеми на Славейковата поезия, умениято му да анализира многообразните факти — литературни, индивидуално-психологически, обществени, — за да дойде до убедителни обобщения.

Б. Пенев се отнася с пиетет към личността Славейков. Той не крие възхищението си от неговата творческа енергия и несъкрушима воля, от изявената му самобитност въпреки влиянието на гръцка, сръбска и руска книжнина, от неговата многостранност и мащабите, в които реализира всяко свое начинание. Феноменът Петко Рачов му дава възможност на сравнително ограничен терен да разгърне разбиранията си за възрожденската литература, да „снее“ в един конкретен план развойните тенденции на този величав период, да разграничи отделни негови прояви. Напълно оправдано отделя голямо внимание на мотивите в поезията на Славейков — те са възнен белег за наличието на талант, на усложнено светоусещане и художествено отреагиране. Защото Пенев за пръв път среща не единични прояви (Н. Геров, Чинтулов, Раковски), а многостранно и обемно дело с неоспорима естетическа стойност. Поезията на Славейков е богата на мотиви от интимния, обществен и гражданския живот на възрожденеца през втората половина на XIX в. В това движение на мотивите Пенев съзира формирането на Славейков като творец — интимните теми се изместват от скръбта, като „скръбта, изразена в по-късните стихотворения на Славейков, има повече обществен и граждански характер“. Плод на тази обществена тревога според литературния историк са и елегите „Не пей ми се“ и „Жестокостта ми се сломи“. Спира се обстойно на творбите с интимни и патриотични мотиви, на преводните и подражателни творби, на хумора на Славейков, на неговото епическо наследство. Оценката му за поемите „Изворът на Белоногата“ и „Кракра Пернишки“ не се споделя тогава и сега от изследвачите на Славейков. Пенев лишава тази оценка от необходимия историзъм и не успява да види кое лежи в основата на тяхната популярност. Дисекционният анализ умъртвява поетичната атмосфера в „Изворът на Белоногата“ и в същност се разминава с целите на поета, с обаянието на образа на Гергана. Казаното за Славейковите поеми влиза в противоречие със заключителното му обобщение: „Изобщо цялата поезия на Славейков —

и лирическата, и епическата — е тясно свързана с българския бит и българските национални борби. В нея той влага своето патриотично чувство, своята преданост към народа, изразява всички ония чувствувания и размишления, които поражда у него родната действителност.¹ Това го прави средишна фигура на новата ни поезия, а оригиналните му стихове — художествен фетиш на изстраването на възрожденска-общественик през последните десетилетия на възрожденската епоха. Обективността на Пенев-изследвача се откроява и в направения бегъл паралел между поезията на Славейков и на Ботев: „Едва ли някой е могъл да се доближи до тях (интимните стихове на Славейков — б. м.), да се наслади от сладката им мирис и да послуша мълчаливото им страдание. Времето на кипежи и бури е искало съответен аккомпанимент от бурливи, геройски песни — такива песни, в които са се слели животът и поезията на Ботева.“² И по-нататък продължава: „Ако искаме да си послужим с по-дълбок исторически анализ, ние ще трябва да признаем в лицето на Славейкова изразител на епохата, озадачена със стремеж към вътрешно национално задълбочаване и национална сваяст — а Ботева — като изразител на по-късно време, озадачено с бурен подем към гражданска и политическа свобода.“³ Винаги когато трябва да посочи върховете на доосвободителската поезия, Б. Пенев говори за Славейков и Ботев. Затова на творчеството на дядо Славейков посвещава много усилия, добира се до върна характеристика, с която не могат да не се съобразяват и съвременните изследвачи на Славейковото дело. Соня Баева отбелязва: „Студиите на Б. Пенев върху творчеството на Славейков могат да бъдат причислени към най-хубавото, което талантливият български литературовед е написал. Те са ценни с обилно привлечения фактически материал и сериозното проучване, с проникновения анализ на редица Славейкови творби, с това, че авторът е успял в най-общи линии ярко да разкрие връзката между литературното развитие и обществения действителност.“⁴ Тази преценка за изследванията на Б. Пенев отразява действителните му заслуги за изясняване на творчеството на П. Р. Славейков, проблематиката на новобългарската поезия изобщо.

Като част от тази проблематика трябва да се разглежда и писаното от Боян Пенев за Хр. Ботев, защото за него е неопровержима истина, че авторът на „Хаджи Димитър“ бележи върха на новата ни поезия. Изследванията на литературния историк върху творчеството на Ботев са показателни в редица отношения — за волунтаристичната му нагласа на интерпретатор, за естетските му виждания при тълкуване на характеристиките на гениалните Ботеви творби. В безграничната всеотдаеност на поета ученият вижда нещо мистично, ирационално и го определя като резултат от вътрешнопсихологически стихии — вечно жаден за дела и подвизи, за рушене и издигане на нови идеали в името на свободата. Обяснение на чувството за съдбовност и готовността за саможертва в името на изповядвани идеали Пенев търси в невярна, мистична насока. Ботев живее с мисълта за смъртта в името на живота, защото животът е оправдание на човешкото съществуване, а не неговата смърт. По д-р кръстовски ученият завършва един от късовете на изследването си: „Смъртта е най-красивият образ, който е очаровал Ботева.“ Истина е, че Боян Пенев не се домогва до изясняване на миогледа и социалните възгледи на Ботев, не разкрива техния идейно-естетически заряд в мащабите на неговата изява. Литературният историк и не крие, че му импонира личността на Ботев, която в значителна степен определя самобитността на неговата поезия. Затова и

¹ Б. Пенев, П. Р. Славейков, С., 1919, стр. 99.

² Периодическо списание, т. 67, 1906, стр. 567.

³ Пак там, стр. 690.

⁴ С. Баева, П. Р. Славейков, БАН, 1968, стр. 247.

изграденото има не толкова характера на историко-литературно изследване — и с оглед на традиционните представи, и с оглед на личната му научна практика, а наподобява по-скоро вдъхновено скициран портрет на поета. Поезията е главното, всеизчерпващото, по-скоро всеопределящото, и нея той анализира, в нея търси Ботев. При тази поезия Пенев за пръв път съглежда изкуство, отговарящо на съкровените му възрения: „Има само един вид изкуство — истинското изкуство на големите художници.“¹

Очевидно е преклонението на изследвача пред жизнения път на поета и стиховете му, разглеждани в тяхната диалектическа взаимоотношеност. Тук Пенев не е принуден да търси културно-историческия контекст на поетическото дело на Ботев, а волно нахвърля своите мисли за естетическото съвършенство на гениалните песни, предадени с лекия език на импресията: „Има нещо безкрайно красиво в тия жестове на външни черти и в тоя пламък в очите. Собствено, това не е нещо външно — по-скоро то е одухотворена, вътрешна красота, която избликва навън.“² Разбираме защо авторът на „Бетховен“ успява да се сроди с музиката и достойнствата на Ботевата поезия, да види мащабните измерения на неговото верую на поет, неистовия блясък в очите, борческата му воля. Негова студентка си спомня: „Говореше за Ботев — нещо никъде наказано от никого — чухме и из нашата тиха работна стая изведнъж се понесе такова ръкопляскане, че сам той се смути. . .“³ В емоционално-стилово отношение оценката на Пенев за Ботев превъзхожда всичко писано от него като характеристика на голямото изкуство. Неслучайно подобно на някои изследвачи литературният историк търси паралелите на Ботев не у нас, а в чуждите литератури — с Байрон, Лермонтов, Петъофи: „В съдбата на нашия поет има нещо, което напомня и тримата — то е пълната абсолютна хармония между действителност и поезия; от което са се вдъхновявали, с него са живели — с което са живели, него са възпявали.“⁴

Независимо от някои слабости и погрешни виждания за характера на Ботевата поезия Б. Пенев определя вярно и точно гениалната завършеност, която получава при Ботев естетическият развой на новата ни литература. Въпреки категоризации от рода на тези, че „едно от основните качества на Ботев се съдържа в тая самопроизволна и първична воля“, че „първата и последна цел тук е индивидуална свобода“, които са пръснати в изложението (а това е показател, че Пенев не вижда напълно конкретно-историческият смисъл на Ботевата поезия, нейната неотделимост от настоящето на нацията), много от достойнствата на тази поезия са анализирани и изтъкнати. Още в 1906 г. младият изследвач бележи: „Поезията на Ботева е поезия на бъдещето — на свободата, неограничена от политически гнет и робски условия на живота. Всяко време, всеки момент на обществения живот, изпълнен с дисонансите на нарушена свобода, ще намира нещо свое, нещо сродно с песните на Ботева. Ботевото революционно красноречие задълго ще възпламенява млада България. Дори някои елементи на неговата поезия ще придобият по-голяма жизненост с течение на времето.“⁵ Когато посочва „най-големите индивидуалности на българската поезия“, литературният историк поставя на първо място името на Ботев. Според него Ботев е „най-внушителният факт в историята на българската интелигенция“ и затова винаги ще бъде „обедняващо начало на всичко светло и дейно, що се таи в българския дух“. По тази причина, когато търси моментите на естетическото израстване и възмъ-

¹ Сп. Златорог, 1921, кн. 1—2.

² Б. Пенев, История..., т. IV, стр. 1448.

³ Сп. Златорог, 1927, кн. 7.

⁴ Б. Пенев, История..., т. IV, стр. 1446.

⁵ Периодическо списание, 1906, кн. 67, стр. 568.

жаване на новата ни поезия, Б. Пенев дава такава оценка на Ботевото творчество и го вижда като мерило и образец за следосвобожденската ни литература.

Не по-малък интерес за Боян Пенев представлява началото и състоянието на възрожденската белетристика. Свързана с имената на Друмев, Блъсков, Каравелов, в рамките на 10—15 години тя успява да завоюва здрави позиции за художествено усвояване на някои от тежненятия на съвременността. Пътят от „Нешастна фамилия“ до „Хаджи Ничо“ и „Българи от старо време“ е особено показателен за характера и степените на обхващане на действителността в белетристичните платна на нашите възрожденци, за границите на вложеното съдържание и своеобразните стилово-изобразителни качества на новобългарската проза. Съсредоточавайки вниманието си върху проблематиката на възрожденската белетристика, Пенев изследва творчеството на Друмев, Блъсков, Каравелов. Освен очерковите глави в четиритомната история излизат и монографични изследвания върху Друмевата „Нешастна фамилия“ и Л. Каравелов. Б. Пенев убедително обосновава тезата за началото на новата белетристика, мимоходом подхвърлена от Балан, разработвана от Ст. Минчев и др. Фактът, че едва през 20-те години се дава приемлива постановка на този въпрос, е косвен белег за нивото и интензивността на историко-литературните изследвания. Важна особеност на Б. Пеневите проучвания върху възрожденската проза е стремежът да се разграничат приносът и мястото на всеки белетрист и същевременно да се види общото, обединяващото. Белетристичните творби поставят разнообразни по характер проблеми, докосват различни страни на съвременността. По един своеобразен начин наченатото от Друмев се подема и разширява от Блъсков, за да намери своята по-висока художествена изява в повестите на Каравелов — борбите за свобода, социалните взаимоотношения, българския бит и природа. Литературният историк дири и естетическото израстване на отделните представители на новобългарската белетристика.

В изследванията си върху представителите на възрожденската проза Б. Пенев си поставя няколко задачи — да разкрие нейното начало и жизненни тенденции, нейния влог в процеса на естетическото съзряване на книжнината. По тази причина на пространен анализ — съдържателен, идейно-естетически, композиционно-стилистичен — са подложени творби като „Нешастна фамилия“, „Ученик и благодетели“, „Изгубена Станка“ „Злочеста Кръстинка“, „Българи от старо време“ (някои от тях за първи път). Това системно проследяване на съдържанието и композиционните елементи, вникването в особеностите на образи, стил, език и мястото на всяка творба в панорамата на литературния процес са основа на обобщенията му върху състоянието на възрожденската проза. По такъв начин Пенев успява да очертае Друмев като родоначалник на новата ни белетристика, поставил една „жизнена тенденция“, да изтъкне Блъсков с неговия интерес към природата, към нравствения облик на своите герои и към образа на нашето село, да подкрепи мнението, че „Каравелов надминава в много отношения предходниците си в областта на белетристиката и изразява една стъпка напред в нейното развитие“. И съвременната оценка на въпроса за началото на новобългарската белетристика съвпада със становището на Боян Пенев.¹

Опит за уточняване на този проблем се среща в излязлата през 1970 г. книга „Белетристът Каравелов“, в която четем: „Без никакви особени основания нашата литературна наука в миналото и днес определя „Нешастна фамилия“ като начало на новобългарската белетристика, а някои нови изслед-

¹ Вж. История на българската литература, БАН, 1966, т. II, стр. 211.

вания представят Каравелов като неин „баща и истински създател“¹. Ходът на изложението показва, че И. Конев изхожда от една по-широка представа за понятието начало, докато в досегашните изследвания става въпрос за начало в тесния смисъл на думата — творбата, която със съдържание и художествени качества набелязва появата на нов жанр, като съдържа и реализира неговите определители, носи жизнеността и перспективността на едно действено начало. Като че ли Конев подценява качествата на Друмевата творба, нейната връзка с действителността (той я разглежда, че е „повече във връзка с преводните и побългарени произведения от 60-те години на миналия век и елементите на фантастично-сензационното начало в нея имат основата си главно в тези творби на други национални литератури, а не в българската литературна традиция“). Известна е връзката на „Нещастна фамилия“ с историческата действителност, с „Горски пътник“ на Раковски, въздействието върху Блъсков, интереса на писатели от Вазов до А. Страшимиров към нея. В този смисъл е твърдението, че не друг, а Друмев с „Нещастна фамилия“ се явява начало на възрожденската белетристика, а нейните начала се поставят от тримата крупни белетристи на Възраждането — Друмев, Блъсков, Каравелов. Пък и самият Пенев проследява тази хронология, като отбелязва, че я гради „не по значение, а по време“, защото и за него с най-големи качества са повестите на Каравелов. В твърде условен смисъл трябва да приемем неговия извод за взаимобусловеността между отделните белетристи и техните творби през Възраждането. Не в генетически смисъл „Нещастна фамилия“ е изходно начало, а с поставената на художествено равнище проблематика, защото и по думите на П. Динеков „две са задачите, които си поставя Друмев — даобрази, от една страна, нещастията на българския народ, а, от друга, неговата съпротива срещу насилията.“² А това е проблематика, която се разработва и от Каравелов, и от Блъсков.

Могат да се открият редица непълноти, категорични преценки за някои страни на възрожденската белетристика в изследванията на Боян Пенев. По-важното за нас е, че направил я обект на сериозни и задълбочени проучвания, именитият литературен историк се домогва до сравнително цялостна и достоверна картина на нейното начало, развитие и състояние, защитава становища, които и по-късно не загубват своята научна стойност.

Изследванията на Б. Пенев върху възрожденската литература разкриват и други страни на културния живот в България през XIX в. — наблюдения за зараждането на драмата, за мястото на училищата и светското образование, за формирането на възрожденската ни интелигенция, за взаимовръзките фолклор — литература, литература — национална съдба и др. Това той постига с щателното и цялостно изследване на културно-историческите и книжовни процеси на живота и наследството на възрожденците книжовници. Тях той разглежда в тясна връзка с историческите обстоятелства през XIX в. Литературният историк отделя специално място на особеностите на националния характер, на мястото на историческия и хайдушкия епос в естетическото съзряване на възрожденската книжнина, стреми се да извлече и формулира онези възлови моменти от характерологията на българина, които бележат неговите етнически, политико-нравствени и духовни домогвания. В голямата си част това са верни наблюдения, които залягат в основния му извод: „Взета в своята цялост, нашата литература може да се разглежда като отражение на известни типични черти на българския характер.“ Направен е опит да се разкрие това отражение на широка основа, във връзка с обществено-психологическите и социално-

¹ И. Конев, Белетристът Каравелов, БАН, 1970, стр. 27.

² История на българската литература, БАН, 1966, т. II, стр. 392.

икономическите условия, с ролята на традицията и с новите тенденции на развитие. Б. Пенев не е изследвач на „недатиран бит и душевност“, не търси непроменливи етнически категории, а вниква в обвързаността на бита и психологията, на националния характер с историческия момент, сочи пътищата на това взаимодействие в творчеството на възрожденския книжовник. Макар й да не е успял да долови в цялата дълбочина и обхватност мощните трансформационни процеси на времето, той се домогва до верни прозрения.¹ Изучавайки жизнения и творчески път на възрожденци като Паисий, Софроний, Бозвели, Раковски, П. Р. Славейков, Ботев и др., той се ръководи от плодотворната мисъл, че всички те са „съсредоточавали в себе си най-положителните, най-ценните качества на своя народ“. Пенев има възможност да направи редица верни наблюдения и над проблема „народопсихология и литература“. Подчинени на историко-литературни задачи, обобщенията имат непълен характер, но независимо от това представляват съществен момент от разбиранията му за взаимоотношенията на литературата с действителността, за мястото на творческата личност в процесите на Възраждането.

Боян Пенев съзнателно актуализира дадени проблеми — при отделните автори, за различните периоди — свързани с водещите линии на възрожденската литература, използва различни начини при организация на историко-литературния материал. Със стремеж за цялостна характеристика литературният историк с умение прави психологически разрези на явления и личности. Винаги философското осмисляне, логическото построение на обобщенията осъществяват по-задълбочено измерение на книжовните явления и процеси, извеждат цялостната му концепция за техния характер и развитие.

Важни обществено-политически и културно-исторически условия способствуват за обособяването и развитието на литературния процес, особено от средата на XIX в. Разгръщат се творческите дарования на поети като Чинтулов, П. Р. Славейков, Ботев, ярки публицисти като Раковски, Жинзифов, белетристи като Друмев, Блъсков, Каравелов и редица други, които очертават панорамата на истинската художествена литература. Всеки от тях намира в по-малка или по-голяма убедителна интерпретация в изследванията на Пенев, който подхожда с необходимата подготовка, вещина и усет за естетически значимото в нашата литература. В този „поход“ Боян Пенев достига и до неверни обобщения във връзка с творческата индивидуалност на Ботев, с революционното веру на Раковски, с мястото на просветители и революционери в борбата за духовна и политическа свобода, със социалната и нравствена роля на литературата. Тези естетски и волунтаристични моменти са част от теоретико-естетически позиции, на които Пенев ще даде преднина във връзка със съвременната му литература и ще задълбочи противоречията в своята критико-оценъчна дейност. Но когато говорим за непълноти в историко-литературните изследвания на Б. Пенев, трябва да отбележим, че причините за известна част от тях са от обективен характер. Така например той не проследява зараждането и развитието на теоретическата и критическа мисъл у нас. Също така в цялостните му и конкретни изследвания остава недооценена и публицистиката на Възраждането. Причините не трябва да търсим в естетските му изисквания и максимализъм, а в невъзможността му да се запознае с пръснатите по вестници и списания необработени материали. Защото за него е явно мястото, което заемат те във възрожденската книжнина: „За изясняване на литературното развитие е важно да се проследи също така нашият периодичен печат преди Освобождението. Знайно е, че журналистиката и литературата са пре-

¹ Разработката на тези въпроси от съвременно гледище вж. в труда на П. З а р е в, Народопсихология и литература, С., 1971.

следвали едни и същи задачи и последната е била в близко родство с първата по своя публицистичен и просветителски характер. Нашите най-крупни книжовници са били в същото време и публицисти. За литературното развитие ние можем да съдим и от друг един източник — също тъй важен, както и последните — думата ми е за литературната критика, която до Освобождението и по дух, и по насока е била в пълна зависимост от епохата на Възраждането; лицата, що са изпълнявали службата на народния будител и поета, в същото време са били и литературни критици“ — отбелязва още през 1910 г. Б. Пенев.¹ Верните му разбирания обаче не намират съответната научна реализация — от тук известна празнота в изследването на дейността на Раковски, Друмев, Каравелов, Ботев, а и Славейков. Публицистиката през Възраждането — със своето многообразие, с обществената си активност и настъпателност, с движението на идеи, форми, проблеми и борбата за тяхното отстояване — се откроява като мощна сила на фона на оскъдната ни художествена литература. Но Б. Пенев само декларира нейното значение, без да се заеме с изследване на многообразната ѝ проблематика.

Несъмнена слабост в историко-литературните проучвания на Б. Пенев е липсата на цялостна концепция за зараждането, движението и изменението на стиловете, направленията и жанровете през Възраждането. В трудовете му има много пръснати мисли, отделни становища във връзка с романтизма и сантиментализма като направления, за утвърждаването на новобългарската поезия, белетристика и драма, за жанровите особености на отделни творби и др. Но и тези въпроси не са достатъчно осмислени теоретически. Когато ги характеризира, не излиза извън позитивистката им трактовка, безсилна да ги обхване в техния генезис и взаимообусловеност, в тяхната относителна автономност и движение към естетическа пълноценност. В интерес на истината трябва да се отбележи, че и сега част от тези проблеми са все още недостатъчно разработени, а други са още в сферата на дискуссионни проучвания. Пък и направеното не е лишено от позитивистки моменти в тълкуването на появата и развитието на литературните видове и жанрове, на литературните направления и т. н.

Възстановяването на една истина и в литературната наука е дълг не само от чисто научен характер, но има и известно етично значение. Очевидно е, че оценката на делото на Б. Пенев в един полемичен план би била добър повод да се поговори за връзката между отделните етапи в нашата литературна наука, да се проследи положителното от миналото, да се проследят развойните му линии в съвременната панорама на изследванията върху възрожденската книжнина. Дори и беглият преглед на оставеното от автора на четиритомната „История на новата българска литература“ дава основание за такъв извод. Защото наличието на погрешни методологически тези, на недооценка на отделни автори, на субективистични теоретизации за една или друга страна на литературния процес доскоро бяха повод да се отрича цялостната историко-литературна дейност на Боян Пенев. Разбира се, тези и редица други слабости от различно естество са факт в изследванията на Б. Пенев, но не те трябва да бъдат единствен критерий при характеристика на неговото дело. Защото приносът му на изследвач се определя от явно доловената същина на естетическото израстване и развитие на възрожденската литература, от широката картина на нейното възхождане, от градените с проникновение очерци за Паисий, Софроний, Бозвели, П. Р. Славейков, Друмев и др., от високите критерии, които постави пред съвременната литература. Едва в последно време се набелязва стремеж у наши литературоведи да

¹ Б. Пенев, История ..., т. I, стр. 15—16.

оценят по достойнство заслугите на Б. Пенев като изследвач на литературата.¹ Една трезва оценка на неговото дело спомага за изграждането на по-обективна картина на развитието на естетическата мисъл у нас, на етапите, които преминава нашата литературна наука. По аналогичен случай съветският литературовед П. А. Николаев с основание напомня мисълта, че „който не помни миналото, е осъден да го повтаря“. Това ни задължава да открием перспективното, вярно доловеното, зад което стоят търсещата мисъл, трайният стремеж към синтез и обобщения, човешката, гражданска и творческа мисия на Боян Пенев. Много вярно Г. Цанев пише: „Изучавайки нашето литературно наследство, ние не можем да минем без неговите проучвания — не само без огромния фактически материал, който той натрупа и който, гдето е нужно, можем да изясним от наше марксистическо гледище, — но и без много от резултатите на изследванията му.“²

Делото на Боян Пенев представлява определен етап от развитието на нашата литературна наука. Тази висока оценка на историко-литературната му дейност се подкрепя от ред обективни основания, достатъчни да го защитят както против игнорирането, така и против омаловажаването на неговите научни приноси. Макар и да не успява да завърши наченатото, с проучванията си Б. Пенев дава сравнително цялостна картина на възрожденските културно-исторически и книжовни процеси, осмисля и подчинява постигнатото преди него и от съвременниците му на идеята за естетическото възхождане на следпаисиевата книжнина. Изследванията му ни помагат да обогатим представите си за възрожденската литература и нейните представители, приобщават ни към нови страни на художествените явления, на връзката им с историческата действителност. В този смисъл те станаха съставна част от развитието на литературната наука. Изследователската мисъл на литературния историк се пресича с проблемите на социологията, етиката, философията, на културно-историческия ни живот, отсена взаимовръзките им с литературата. Във всичко това доминират динамиката на литературния процес, неговото многообразие и готовността на изследвача да откликне по различен начин в зависимост от засегнатия проблем, от обективизираните в него значими за литературата въпроси, от личните му предпочитания, от целите, които преследва. Неслучайно акад. П. Динев ще определи Боян Пенев като „едно от най-интересните интелектуални явления в нашето културно развитие през първите три десетилетия на века“.

Изследвач и ценител на възрожденската книжнина, на делата на нейните изтъкнати представители, Боян Пенев заема видно място в литературно-ведическия процес и културната история на България.

¹ Вж. П. Динев, Между свои и чужди, 1969, стр. 95—101; Г. Цанев, История на българската литература, БАН, т. III, стр. 911—934; С. т. Попвасилев, Строители на родната реч, ч. IV, 1971, стр. 157—169 и др.

² Г. Цанев, История на българската литература, т. III, 1971, стр. 933.